

تنوع نقوش گیاهی در نقاشی دیواری عصر زنده در شیراز*

فرشته سادات میرشمسی^۱، محمدصادق میرزا ابوالقاسمی^۲، فتح‌اله زارع خلیلی^۳

۱. کارشناس ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

۲. استادیار دانشکده هنر و معماری، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

۳. استادیار دانشکده هنر و معماری، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۵/۵/۵، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۵/۹/۲۰)

چکیده

استفاده از نقاشی دیواری یکی از شیوه‌های متداول تزئینات معماری در بناهای دوره زنده در شیراز بوده است. از آنجا که فضای غالب دیوارنگاره‌های دوره زنده با نقوش گیاهی پوشیده است، موضوع این مقاله نیز به بررسی و تحلیل کیفی این نقوش محدود شده است. بدین منظور، ابتدا آثار اصیل نقاشی دیواری در ارگ کریم‌خان، تکیه هفت‌تان و عمارت کلاه‌فرنگی باغ نظر شناسایی و سپس تنوع نقوش گیاهی موجود در آنها زیر عنوان ترنج، گل و بوته، گل و پرده و اسلیمی و ختایی طبقه‌بندی و بررسی شده است. این پژوهش به شیوه توصیفی تحلیلی و بر مبنای مشاهدات میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای نوشته شده است. همچنین نشان می‌دهد در نقاشی دیواری‌های دوره زنده به‌خوبی از تنوع نقوش گیاهی استفاده شده است. ظرافت طراحی این نقوش بسیار چشمگیر است و از این نظر، با نمونه‌های نقاشی تزئینی در ابعاد کوچک در همین دوره قابل مقایسه خواهد بود. استفاده از قاب‌بندی منظم و متوازن نیز بر کیفیت طراحی این نقاشی‌ها افزوده است. همچنین تقارن، تقریباً در طراحی تمامی ترنج‌ها و اسلیمی و ختایی‌ها و غالب گل و بوته‌ها رعایت شده است و ارتباط نقش‌ها در سطوح اتاق یا ایوان، به‌خوبی محفوظ مانده است. مجموعه این نکات، بیش‌ازپیش بر ارزش تزئینی و آرایشی نقاشی دیواری در دوره زنده دلالت می‌کند.

واژگان کلیدی

تزئینات معماری، دوره زنده، شیراز، نقاشی دیواری، نقوش گیاهی.

* این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نگارنده اول با عنوان: «بررسی ویژگی‌های نقاشی دیواری در آثار معماری زنده» به راهنمایی نگارندگان دوم و سوم در دانشگاه شیراز است.

** تلفن: ۰۹۱۷۳۱۴۸۲۶۸، شماره: ۰۷۱-۳۶۲۴۲۸۰۰، E-mail: f_mirshamsi@yahoo.com

مقدمه

کریم‌خان زند (۱۱۹۳-۱۱۶۵) را می‌توان تنها پادشاه مقتدر دوره زندیه محسوب کرد و بنیان فرهنگی و هنری این دوره را به نوعی به او و حکومت او منسوب کرد. او ظاهراً سوادى نداشت؛ اما به ادبیات، علم و هنر علاقه‌مند بود و دربارش محل اجتماع دانشمندان و هنرمندان زمان به شمار می‌رفت. همچنین از پروژه‌های معماری و شهرسازی بسیاری به‌خصوص در شیراز حمایت کرد که برخی از آنها مانند بازار و حمام وکیل عام‌المنفعه و برخی دیگر همچون ارگ و دیوانخانه جزو بناهای حکومتی بودند. تزیینات این بناها شامل انواع آجرکاری، گچ‌بری، کاشی‌کاری، حجاری و... است. نقاشی دیواری نیز از عناصر تزیینی متداول در معماری ابنیه زندیه محسوب می‌شود.

مکتب نقاشی زندیه در منابع تاریخ نقاشی ایران بیشتر با سنت کتاب‌آرایی و نقاشی اشیا و تابلوهای پرتره شناخته می‌شود و دیوارنگاری این دوران کمتر مبنای تحقیقات مربوط قرار گرفته است. از طرفی، شناخت دقیق نقاشی دیواری در بناهای شاخص این دوره در شیراز تا اندازه‌ای دشوار به نظر می‌رسد؛ بخش شایان توجهی از این آثار بر اثر مرور ایام، به‌طور کلی یا جزئی آسیب دیده‌اند و در دوران مختلف تجدید یا تعمیر شده‌اند. نداشتن توجه کافی به این مسئله موجب شده است مخلوطی از نقاشی‌های دیواری دوران زند، قاجار و پهلوی به‌عنوان تزیینات معماری و دیوارنگاری عصر زندیه تصور شود.

به‌طور کلی، در منابعی که به بررسی آثار تاریخی و معماری شاخص شیراز اختصاص یافته است، می‌توان اطلاعات مختصری از نقاشی دیواری دوران زندیه به دست آورد. موضوع نقاشی دیواری در این‌گونه منابع که با تکیه بر متون تاریخی و مشاهدات تجربی مؤلفان نوشته شده است، معمولاً به بیان مباحثی گذرا از فراگیری سطوح نقاشی، آسیب‌های احتمالی و توصیف زیبایی آنها گذشته است (مصطفوی، ۱۳۴۳: ۵۸، ۷۲؛ بهروزی، ۱۳۵۴: ۵۵-۵۳، ۱۵۰-۱۴۸؛ سامی، ۱۳۶۳: ۵۱۱، ۵۹۳-۵۹۴، ۵۹۶؛ آریان‌پور، ۱۳۶۵: ۲۲۰-۲۱۹، ۲۹۹؛ کمالی، ۱۳۸۵: ۱۸۱-۱۷۴؛ حسین‌پور، ۱۳۸۹: ۸۵۱-۸۴۱؛ نعمتی، ۱۳۸۹: ۹۳۶).

دسته دیگری از تحقیقات نیز هستند که تزیینات معماری و به‌طور اخص دیوارنگاری دوره زندیه را مدنظر قرار داده‌اند؛ مثلاً بازل‌گری در مقاله خود در اوج‌های درخشان هنر ایران، ضمن مرور تاریخ دیوارنگاری در ایران، به تشریح آثار دوره زندیه نیز پرداخته است (اتینگهاوزن و یارشاطر، ۱۳۷۹: ۳۳۶-۳۲۳). بخشی از کتاب‌های نقاشی بر گچ و دیوارنگاری در

ایران نیز به موضوع نقاشی دیواری در دوران زندیه و دیوارنگاره‌های شاخص این دوران در شیراز اختصاص پیدا کرده است (سیف، ۱۳۷۹؛ شریف‌زاده، ۱۳۸۱: ۱۵۰-۱۲۰). با این همه، کیفیت اطلاعات و تحلیل‌های مربوط در این منابع ضعیف به نظر می‌رسد. جلوه‌گاه هنر و معماری در کاخ کریم‌خانی نیز عنوان تحقیقی است که براساس یافته‌ها و اطلاعات مرمت‌کاران نقاشی دیواری‌های ارگ کریم‌خان زند به رشته تحریر آمده است (شفیعی و اسفندیاری‌پور، ۱۳۸۴).

احتمالاً بخش‌هایی از نقاشی دیواری بناهای زندیه را نقاشان مشهور آن زمان مانند آقا صادق، آقا محمدهادی و آقا باقر انجام داده باشند. انتساب نقاشی‌های ایوان اصلی تکیه هفت‌تان به آقا صادق بیش از همه مطرح شده است و درباره آثار او در عمارت کلاه‌فرنگی باغ نظر نیز مفروضاتی بیان شده است (نصر، ۱۳۸۷: ۷۴). با این حال، هیچ‌گونه امضا و رقمی ذیل آثار نقاشی دیواری بناهای مذکور دیده نمی‌شود.

به نظر می‌رسد بررسی سبک طراحی و تنوع نقوش تزیینی در نقاشی دیواری زندیه می‌تواند در ارزیابی تحولات نقاشی این دوران مفید واقع شود و به‌عنوان معیار شناخت سایر نمونه‌های احتمالی مدنظر قرار گیرد. به‌طور کلی، نقوش تزیینی در دیوارنگاری دوره زندیه شامل انواع انسانی، حیوانی، گیاهی و هندسی است. از آنجا که نقوش گیاهی در این مجموعه از گستره و تنوع شایان توجهی برخوردار است، موضوع این تحقیق بر مبنای شناخت تنوع نقوش گیاهی موجود در آثار نقاشی دیواری دوره زندیه در شیراز مطرح شده است. طبقه‌بندی این نقوش و تحلیل کیفی آنها از اهداف این مقاله است و برای این منظور، آثار نقاشی موجود از دوره زندیه در ارگ کریم‌خان، تکیه هفت‌تان و عمارت کلاه‌فرنگی باغ نظر دقیق بررسی شده است. این ارزیابی با بررسی استنادات مرمتی بایگانی میراث فرهنگی، گفته‌های مرمت‌کاران قدیمی ابنیه زندیه و تشخیص لایه‌های قدیمی‌تر نقاشی از روی مشاهده و مطابقت آنها صورت گرفته است و تنها به مواردی استناد شده که از اصالت آن اطمینان کامل وجود دارد. ضمن اینکه تشخیص مکان و موقعیت و قاب‌بندی نقاشی‌ها در شناسایی نمونه‌های اصیل نقاشی دیواری زندیه تا اندازه‌ای مؤثر واقع شده است. متأسفانه تحولات و تغییرات پیش‌آمده در دیوارنگاره‌های این بناها، اصالت و اعتبار آنها را تا اندازه‌ای تحت‌الشعاع قرار داده است. بنابر این مطالب، این مقاله بر مبنای نمونه‌های موجود به کل نقاشی دیواری دوران زندیه در شیراز تعمیم داده شده است. این پژوهش به شیوه

اصلی عمارت، نقاشی دیواری‌های قسمت‌های بالای دوال‌ها تا زیر سقف سالم مانده است؛ اما به دلیل مرمت‌های صورت گرفته، برخی آثار اصالت خود را از دست داده‌اند. با این حال به نظر می‌رسد نقش‌های ترسیم شده بر دیوار سمت شرقی ایوان اصلی، کمتر دچار تغییر شده‌اند.

انواع نقش‌ها

الف) ترنج‌ها

نقش ترنج در نقاشی دیواری بناهای زنده به صورت‌های کلی تک ترنج‌ها، ترنج، سرترنج‌ها و ترنج‌های شعاعی استفاده شده است. حالت، جهت و اندازه این نقش‌ها با فضای قاب‌بندی سطوح دیوار کاملاً متناسب به نظر می‌رسد و اغلب در مرکز قاب‌ها طراحی شده‌اند. به‌طور معمول، درون ترنج‌ها با نقش‌های اسلیمی و ختایی ظریف لایه‌چینی و طلاکاری شده است و زمینه قاب‌ها بدون نقش باقی مانده است. با این حال، زمینه قاب برخی نمونه‌ها نیز کاملاً با نقش پر شده است؛ مثلاً در کاسه مقرنس‌های اتاق دوم ضلع شمالی و اتاق پنجم ضلع جنوبی ارگ کریم‌خان، تک ترنج‌های شاپرکی بر زمینه ساده نقش بسته است؛ اما همین نقش در اتاق سوم ضلع غربی ارگ کریم‌خان بر زمینه‌ای مملو از نقش گل و پرنده نیز ترسیم شده است (تصویر ۱).

تک ترنج‌های مشابه ممکن است در قابی به صورت متوالی تکرار شوند و نوعی ترنج ترکیبی منفصل یا متصل بسازند. اگر تک ترنج‌ها به صورت شعاعی و حول محور دایره تکرار شوند، نوعی شمسۀ ده یا دوازده‌پر می‌سازند که نمونه‌هایی از آن در عرق چین^۴ مقرنس‌های سقف اتاق‌های ارگ کریم‌خان قابل مشاهده است (تصویر ۲). علاوه بر آن، این نقش در نقاشی‌های موجود از ترکیب سه یا چهار تک ترنج شاپرکی به صورت عمودی درست شده است و صرفاً در قاب‌بندی اصلی توپزه‌ها به کار رفته است (تصویر ۳). همچنین طراحی ترنج‌های الحاقی، اصطلاحاً سرترنج‌ها (لچکی‌ها)، در طرفین ترنج میانی بزرگ‌تر نیز در نقوش دیواری دوران زنده معمول و متداول بوده است. انواعی از این نقش در قاب‌بندی سطوح تزئینی اتاق‌های دوم ضلع شمالی، پنجم و ششم ضلع جنوبی ارگ کریم‌خان استفاده شده است. اتصال قرینه دو سرترنج کوچک و کاملاً مشابه در طرفین ترنج میانی، ساده‌ترین شیوه طراحی این نوع از نقش‌هاست که در تزئین قاب‌بندی‌های افقی، به اصطلاح ردیفی، کاربرد داشته است. اما قاب‌بندی‌های عمودی یا ستونی، نمونه‌های متنوع‌تر و

توصیفی تحلیلی و بر مبنای مشاهدات میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای نوشته شده است.

مکان و موقعیت نقاشی‌ها

بخش وسیعی از فضای داخلی بناهای شاخص دوران زنده در شیراز به نقاشی آراسته بوده است. به‌طور کلی، این نوع تزئینات می‌توانست سطوح بالایی از اره‌های سنگی تا سقف اتاق یا ایوان را پوشش دهد و ها، دوال‌ها، توپزه‌ها، مقرنس‌ها^۲ و فضاهای بین و اطراف آنها را شامل شود. ظاهراً پیش از اجرای نقاشی، فضای سقف و دیوارهای مدنظر، قاب‌بندی یا اصطلاحاً خط‌اندازی شده است. این قاب‌ها حدود یک نقش کامل در نقاشی دیواری را مشخص می‌کنند و با حاشیه‌بندی از یکدیگر تفکیک شده‌اند. در عین حال، انتخاب و ترسیم نقش‌ها در این قاب‌ها و حاشیه‌ها به گونه‌ای بوده است که ارتباط بصری و آرایشی کل فضا محفوظ بماند. متأسفانه دیوارنگاره‌های دوران زنده به‌مرور شامل تحولات و تغییراتی شده است. این مسئله از چند جنبه بررسی می‌شود: بخشی از این تحولات بلافاصله بعد از مرگ کریم‌خان و در پی نزاع‌های داخلی در شیراز صورت پذیرفته است. آسیب‌های طبیعی و نداشتن توجه کافی در نگهداری نقاشی‌ها، به‌خصوص تغییر کاربری و استفاده نامطلوب از بناهای زنده در دوران بعد نیز از علل تخریب نقاشی‌های مذکور بوده است. با این حال، به نظر می‌رسد تجدید این نقاشی‌ها در دوران قاجار و پهلوی، لااقل تا پیش از دههٔ چهل شمسی، مهم‌ترین علت از میان رفتن نمونه‌های اصیل نقاشی دیواری در بناهای زنده در شیراز باشد؛ مثلاً در دورهٔ قاجار، نقش ترنج تاقچه‌های بالای دوال‌های برخی اتاق‌های ارگ کریم‌خان با نقش گل و مرغ جایگزین شده است (شفیعی و اسفندیاری پور، ۱۳۸۴: ۸۶) یا بخش زیادی از نقاشی‌های عمارت کلاه‌فرنگی و تکیهٔ هفت‌تنان محصول سلیقه و عمل نقاشان دورهٔ پهلوی، بدون توجه به اصالت نقوش بوده است (سامی، ۱۳۶۳: ۵۹۴-۵۹۱).

به هر صورت، بیشترین و کامل‌ترین نقاشی دیواری‌های دورهٔ زنده در ارگ کریم‌خان در اتاق‌های دوم ضلع شمالی، سوم ضلع غربی، پنجم و ششم ضلع جنوبی است. سقف، دیوارها، تاقچه‌ها و توپزه‌های مابقی اتاق‌ها و ایوان‌ها نیز پراکنده باقی مانده است. در عمارت کلاه‌فرنگی نیز تمامی نقاشی دیواری‌ها از قسمت بالای دوال‌ها تا مقرنس‌ها و سقف‌ها بر اثر مرمت‌های انجام شده، اصالت خود را از دست داده است و ظاهراً نقش‌های شاه‌نشین شمالی عمارت، تنها نمونه‌های معتبر از دوران زنده باشد. در عمارت هفت‌تنان نیز در ایوان

بیشتر از نوع گل‌های زنبق، میخک، نرگس، نیلوفر، آلاله و شقایق است و به صورت‌های مختلف سطوح قاب‌بندی‌های تاقچه‌ها و کتیبه‌های بالای آنها، رفاها،^۵ تویزه‌ها، دوال‌ها و مقرنس‌ها را پوشش می‌دهند؛ حتی نقش پرکننده زمینه طرح‌های دیگر می‌شوند. به‌طور کلی، در نقاشی مکتب زند و قاجار، طراحی گل‌ها از زوایای مختلف و در حالت‌های باز، نیمه‌باز و بسته معمول است. این ترفند در نقاشی دیواری این دوره نیز شایع بوده است؛ به‌طوری که گاه مراحل رشد و نمو یک گل، از غنچه بسته تا گل نوشکفته، هم‌زمان بر روی بونه‌ای نقش شده است (تصویر ۴). از سایه‌های رنگی نیز برای حجم‌دار کردن و برجستگی هرچه بیشتر گل‌ها استفاده شده است.

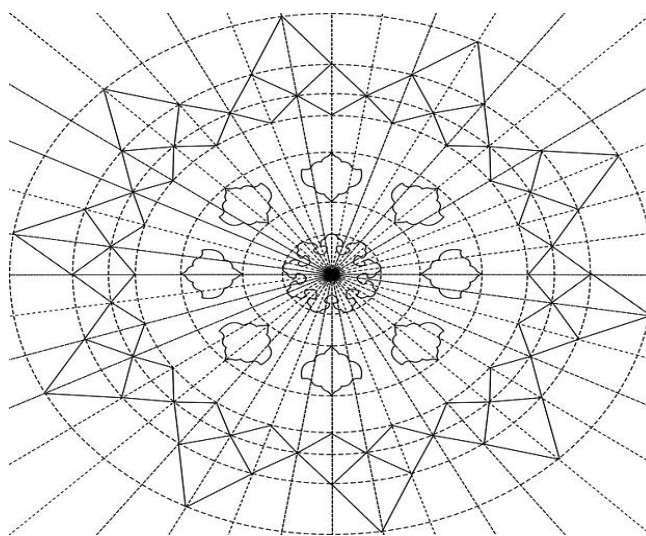
پیچیده‌تری از ترنج‌های ترکیبی را نشان می‌دهند و به‌طور کلی، زیبایی و جلوه تزئینی بیشتری دارند. طراحی و ترکیب ترنج‌ها و سرترنج‌ها در این قاب‌ها همچنان حول محور ترنج میانی گسترش می‌یابد؛ اما لزوماً تکرار نقش و قرینگی در طرفین ترنج میانی شکل نمی‌گیرد. از این نظر شاید بتوان نقش‌های مذکور را در قالب ترنجی کامل و نقش مستقل نیز تعریف کرد. این نقش به‌طور ویژه در فضاهای معماری ارگ کریم‌خان زند استفاده شده است.

ب) گل و بونه

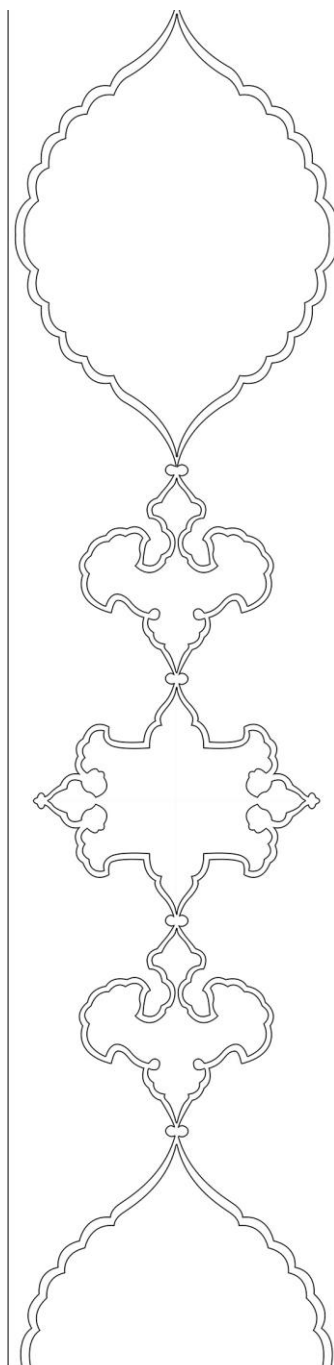
گل‌ها از متنوع‌ترین نقوش تزئینی دیوارنگاره‌های زندیه در شیراز محسوب می‌شوند. فراوانی این نقوش به‌اندازه‌ای است که از مشاهده آنها به‌راحتی می‌توان ارزش و غنای تزئینی نقاشی دیواری زندیه را استنباط کرد. این گل‌ها

تصویر ۱. سمت راست: نقش ترنج بر زمینه ساده، کاسه مقرنس اتاق دوم ضلع شمالی ارگ کریم‌خان؛ سمت چپ: نقش ترنج بر زمینه منقوش، کاسه مقرنس اتاق سوم ضلع غربی ارگ کریم‌خان.

تصویر ۲. قرارگیری تک‌ترنج‌ها به‌صورت شعاعی و تکرار آنها حول محور دایره؛ اتاق سوم ضلع غربی ارگ کریم‌خان.

تصویر ۳. نمونه‌ای از قرارگیری نقش ترنج و سرترنج به صورت عمودی با تزیینات اسلیمی و ختایی در توپزه اتاق شماره ۵ ضلع جنوبی ارگ کریم‌خان.

تصویر ۴. طراحی گل‌ها از زوایای مختلف و در حالت‌های باز، نیمه‌باز و بسته؛ تاقچه بالای دوال در تکیه هفت‌تان.

زنبق و آلاله وحشی و برگ‌های فراوان تشکیل شده است. این گلدان‌ها با خطوط سیاه قلم‌گیری و نقوش روی آنها با خط‌هایی نسبتاً ضعیف و کم‌رنگ مشخص شده است. بلندی هر گلدان تقریباً یک‌دوم ارتفاع گل‌هایی است که درون آن جای گرفته است. ترسیم و ترکیب گل‌ها در این نقش نیز معمولاً بدین صورت بوده است که یک شاخه گل زنبق آبی در مرکز گلدان و بالاتر از دیگر گل‌ها به همراه برگ‌های سوزنی و بلند قرار گرفته است و در طرفین آن، یک شاخه گل آلاله گلبهی و یک شاخه گل پنج‌پر طراحی شده است. دو شاخه گل شقایق قرمز نیز پایین این دسته گل نشسته است و فضای بین آنها با برگ‌های سبز پر شده است (تصویر ۶).

شاید بتوان نقش اخیر را در امتداد تأثیرات نقاشی اروپایی بر نقاشی متأخر صفوی با اصطلاح مشهور «فرنگی‌سازی» توجیه کرد (نوایی و حاجی قاسمی، ۱۳۹۰: ۷۹). با این حال، نقش گلدانی موجود در ارگ کریم‌خان به گونه‌ای کاملاً متمایز از نمونه‌های متقدم این نقش در دوران صفوی ترسیم شده است. گل‌های ترسیم‌شده در این گلدان‌ها از نوع همان گل‌هایی است که در دیگر قسمت‌های نقاشی دیواری به کار رفته است؛ منتها سعی شده است با حفظ فضای خالی در پس‌زمینه گلدان، از شلوغی بیش از حد فضا پرهیز شود. علاوه بر این در تمامی مقرنس‌ها یک نقش با گلدان و گل‌های معین و رنگ‌آمیزی مشخص تکرار شده است.

ج) گل و پرند

حضور چشمگیر پرندگان در میان گل و بوته‌های منقوش بر دیوارهای ابنیه زندیه این بحث را مطرح ساخته است که استفاده از نقش گل و پرند در تزئینات نقاشی دیواری،

نقش گل و بوته در نقاشی دیواری دوران زندیه دو صورت کلی دارد. دسته اول شامل تک‌شاخه‌های ساده‌ای می‌شود که به یک یا چند گل محدود آراسته است. این نوع از نقش‌ها را می‌توان به اصطلاح «شاخه گل» یا «تک‌گل» نامید. نقش موجود در دوال‌ها در تمامی بناهای زندیه اغلب جزو این دسته از نقوش است. در مقرنس‌های سقف عمارت کلاه‌فرنگی نیز شاخه‌گل‌هایی بعضاً برگ‌دار نقاشی شده است. نمونه دیگری از این نقش را در کاسه مقرنس‌های موجود در تاقچه‌های بالای دوال ایوان اصلی تکیه هفت‌تان می‌توان مشاهده کرد. در هر قاب از این مقرنس‌ها، اغلب یک نوع گل به همراه غنچه‌هایش به تصویر در آمده است (تصویر ۵).

دسته دوم از این نوع نقش را نیز می‌توان در شکل شاخه‌ای مملو از گل‌ها و برگ‌ها تصور کرد که به صورتی منظم و با گردش حلزونی و اسپیرال وار در سطوح قابی گسترده می‌شود و معمولاً تمامی فضای قاب را پر می‌کند. از این نقش، بیش از همه در کتیبه‌های فوقانی تاقچه‌های بالای دوال تکیه هفت‌تان، اتاق ششم ضلع جنوبی ارگ کریم‌خان و عرق‌چین مقرنس‌های سقف و تاقچه‌های بالای دوال عمارت کلاه‌فرنگی استفاده شده است. برخی نقوش گل و بوته اتاق ششم ضلع جنوبی ارگ کریم‌خان کاملاً مشابه تاقچه‌های عمارت کلاه‌فرنگی به نظر می‌رسد.

نقش گل و بوته را در صورت‌های دیگری نیز می‌توان تقسیم کرد؛ مثلاً نقشی موسوم به «گلدانی» یا «گل و گلدانی» که شامل بوته‌ای از گل‌های رنگارنگ در یک گلدان می‌شود. این نقش انحصاراً در کاسه مقرنس‌های سقف و طاقچه پایین دوال اتاق ششم ضلع جنوبی ارگ کریم‌خان استفاده شده است و طرح آن از گلدان پایه‌دار مطلقاً با گل‌های

و حالات طراحی شایان توجه است. این پرندگان، گاه با بال‌های باز ترسیم شده‌اند و تصویری از پرواز می‌دهند و گاه با بال‌های بسته بر شاخه‌ای نشست‌اند؛ در برخی مواقع دانه یا پروانه‌ای به منقار دارند و گاه با منقار گشوده و در حال آوازخواندن نشان داده می‌شوند (تصویر ۷).

برای نخستین بار در این دوره تجربه و مرسوم شده است (شفیعی و اسفندیاری‌پور، ۱۳۸۴: ۸۰). قطعاً این موضوع مشمول شناخت جامعی از تحولات نقاشی گل و مرغ در ایران خواهد بود. با این حال، تنوع نقوش پرنده در نقاشی دیواری دوران زندیه نه تنها از روی تعداد که از تنوع گونه‌ها

تصویر ۵. نقش شاخه گل در مقرنس‌های طاقچه‌های ضلع شمالی ایوان اصلی تکیه هفت‌تنان.

تصویر ۶. نقش گلدانی درون کاسه مقرنس اتاق ششم ضلع جنوبی ارگ کریم‌خان.

تصویر ۶. نمونه‌ای چند از حالات مختلف طراحی نقوش پرنده در نقاشی دیواری دوران زندیه.

تمایز نقوش گل و پرنده بر تمایز گونه‌های گیاهی متکی است و ترسیم پرندگان عموماً سازوکار مشابهی داشته است. این نکته می‌تواند مصداقی برای همسانی این نقش با نقش گل و بوته باشد و به نوعی زیرمجموعه آن قرار گیرد.

د) اسلیمی و ختایی

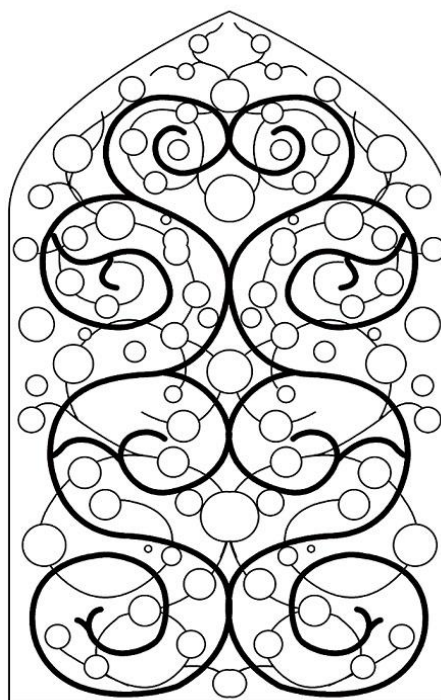
نقوش اسلیمی و ختایی در نقاشی دیواری دوره زندیه کمتر به صورت منفرد یا مستقل ترسیم شده‌اند و اغلب شامل شبکه‌ای گسترده و توأمان از نقوش در سراسر محدوده یک قاب می‌شوند. به طور طبیعی، اسلیمی‌ها در مقایسه با نقش‌های ختایی ساده‌تر و منظم‌تر می‌نمایند و کیفیت طراحی آنها از قوت بیشتری برخوردار است. این نقوش در نقاشی‌های دیواری مربوط به بناهای زندیه شیراز، عموماً به رنگ آبی و با حداقل گره یا پیچیدگی در طرفین قاب‌ها ترسیم شده‌اند و ضخامتشان پهن‌تر از شاخه‌های گل و بوته است. در تاقچه‌های بالای دوال در اتاق ششم ضلع جنوبی ارگ کریم‌خان و عمارت کلاه‌فرنگی، پیچش‌های بزرگ و واضح اسلیمی به صورت کاملاً قرینه بر زمینه‌ای از نقش گل و بوته جای گرفته است. همچنین اطراف ترنج‌های ستونی در فضای بین تاقچه‌های همین اتاق نیز به نقوش اسلیمی آراسته شده است و این ترکیب، در پویایی نقش‌ها مؤثر بوده است. شاخه‌های ختایی نیز در لابه‌لای پیچش‌های اسلیمی معمولاً به گونه‌ای قرار گرفته‌اند که تمامی فضای خالی را پوشش دهند. برخی از این نقوش مانند گل شاه‌عباسی از نظر ابعاد و ظرافت ترسیم در دیوارنگاره‌های زندیه حائز اهمیت هستند (تصویر ۹).

این پرنده‌ها بیشتر از نوع قمری، بلبل، سینه‌سرخ، شاهین و شانه‌به‌سر هستند که در قسمت‌های مختلف هر تابلو در میان انبوه گل و بوته‌ها دیده می‌شوند. معمولاً هریک از انواع پرندگان در دیوارنگاره‌های زندیه با رنگ مخصوص خود از دیگری متمایز شده است. برای مثال، شاهین‌ها اغلب به رنگ نخودی همراه با خال‌های تیره ترسیم شده‌اند، رنگ اصلی سینه‌سرخ‌ها قرمز است، قمری‌ها با سایه تیره‌ای که بر گردنشان نقش بسته قابل تشخیص هستند و شانه‌به‌سرها با کاکل روی سر و نوع آرایش پرهایشان شناخته می‌شوند. با این همه، تنوع رنگ بلبل‌ها بیش از دیگر انواع پرنده است. رنگ‌های به کاررفته در ترسیم پرندگان کمی فراتر از رنگ‌های قراردادی موجود در گل‌ها به نظر می‌رسد. نقاشان سعی کرده‌اند با ایجاد تیرگی‌ها و روشنی‌های اندک و سایه‌های جزئی، حجم کلی بدن پرندگان را واضح‌تر سازند.

نقش گل و پرنده در نقاشی دیواری دوره زندیه می‌تواند شامل دو دسته کلی و نسبتاً متمایز باشد. یکی درختچه‌هایی است که از پایین کادر روئیده‌اند و شاخه‌هایشان در میان یکدیگر پیچیده و پرندگانی متنوع میان شاخسار آن قرار گرفته‌اند؛ مانند آنچه در تاقچه‌های بالای دوال در تکیه هفت‌تنان و اتاق‌های ششم ضلع جنوبی و سوم ضلع غربی ارگ کریم‌خان یا فضای بین تاقچه‌ها در تکیه هفت‌تنان به چشم می‌آید. یکی گل‌های پیچیده درهم و مشابه نقوش گل و بوته که با نقش پرنده همراه شده است و بیشتر در تویزه‌های عمارت کلاه‌فرنگی و کتیبه‌های بالای تاقچه‌ها در تکیه هفت‌تنان و اتاق سوم ضلع غربی ارگ کریم‌خان به کار رفته است (تصویر ۸). همان‌طور که از این توضیح بر می‌آید،

تصویر ۸. نقش گل و پرنده در کتیبه بالای طاقچه ضلع شرقی ایوان اصلی تکیه هفت تنان.

تصویر ۹. نقش‌های اسلیمی و ختایی؛ شاه‌نشین شمالی عمارت کلاه‌فرنگی.

نتیجه

چنین به نظر می‌رسد که تنها در ارگ کریم‌خان زند از نقش ترنج با ترکیب اسلیمی و ختایی به‌صورت فراگیر استفاده شده است. طراحی متنوع و ویژه این نقش می‌تواند مبتنی بر نوع کاربری این بنا توجیه شود. نقش‌های گل و بوته و گل و پرنده نیز مبنای نقاشی‌های

در نقاشی دیواری دوره زندیه از تنوع نقوش گیاهی به‌خوبی بهره برده شده است. اگرچه فضاهای معماری در اتاق‌ها و بناهای متفاوت تقریباً یکسان است، نقش‌های قرارگرفته در این فضاها از اتاقی به اتاق دیگر و از عمارتی به عمارت دیگر متفاوت است. از مقایسه این نقاشی‌ها

مؤثر است. این موضوع در نقاشی دیواری دوره زندیه با استفاده فراگیر از تقارن در طراحی نقوش گیاهی بارزتر شده است. قرینگی در سطوح کلی نقاشی‌ها نیز از چند جنبه رعایت شده است؛ مثلاً شمشه‌های موجود در عرق‌چین مقرنس‌های سقف بناها و حتی برخی از ترنج‌هایی که در های اتاق‌های ارگ کریم‌خان ترسیم شده‌اند، با ایجاد نوعی تقارن شعاعی، نه تنها بر نظم موجود در فضا افزوده‌اند، بلکه نوعی ساختار متمرکز برای گسترش سایر نقوش از مرکز شمشه‌ها یا ترنج‌ها را القا می‌کنند. تکرار یکنواخت یا متناوب نقوش گیاهی در دوال‌ها یا نوعی از تکرار تکاملی گل‌ها در یک قاب نیز ضمن حس پویایی، بر نظم و تعادل نقاشی‌های دیواری زندیه بسیار مؤثر واقع شده است.

تکیه هفت‌تانه و عمارت کلاه فرنگی بوده است. با این حال، تمامی نقش‌های یادشده بر زمینه‌ای ترسیم شده‌اند که تعادل بصری و آرایشی کل فضا را تقویت می‌کنند و در ارتباط با یکدیگر دیده می‌شوند؛ برای نمونه، تمامی نقاشی دیواری‌های اتاق پنجم ضلع جنوبی ارگ کریم‌خان با نقش‌های اسلیمی و ختایی، به شیوه لایه‌چینی نقاشی شده و در ترنج‌هایی به رنگ آبی و قرمز قرار گرفته است. این ترنج‌ها در توپزه‌ها، مقرنس‌ها و تاقچه‌های این اتاق متناسب و مشابه یکدیگر ترسیم شده‌اند و زمینه تمامی نقوش نیز نخودی بوده است. به‌طور کلی، نظم ذاتی طراحی نقوش گیاهی، علی‌رغم ماهیت آزاد و گسترش‌پذیر آنها، در ایجاد حس تعادل بسیار

پی‌نوشت‌ها

۱. شریف‌زاده، سیدعبدالمجید (۱۳۸۱)، دیوارنگاری در ایران (دوره زند و قاجار)، تهران: مؤسسه صندوق تعاون سازمان میراث فرهنگی کشور.
 شفیع، فاطمه؛ اسفندیاری‌پور، هوشنگ (۱۳۸۴)، جلوه‌گاه هنر و معماری در ارگ کریم‌خانی، شیراز: سازمان میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری استان فارس.
 کمالی، علی‌رضا (۱۳۸۵)، دیوارنگاری در ایران، تهران: زهره.
 مصطفوی، سیدمحمدتقی (۱۳۴۳)، اقلیم پارس، تهران: انجمن آثار ملی.
 نصر، طاهره (سها) (۱۳۸۷)، جستاری در شهرسازی و معماری زندیه، شیراز: نوید شیراز.
 نعمتی، محمد (۱۳۸۹)، مشخصات معماری دوره زندیه، زندیه (مجموعه مقالات)، ج ۲، به کوشش محمدعلی رنجبر و علی‌اکبر صفی‌پور، شیراز: بنیاد فارس‌شناسی.
 نوایی، کامبیز؛ حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۹۰)، خشت و خیال، شرح معماری اسلامی ایران، تهران: سروش.

۱. دوال در لغت به معنای تسمه است؛ اما در معماری به نوار یا کمربند گچ‌بری‌شده دور تا دور اتاق‌ها و فضاهای داخلی ابنیه گفته می‌شود. این نوار تزئینی، معمولاً فضای دیوارها را از ارتفاع به دو قسمت تقسیم می‌کند. نوار گچ‌بری به‌کاررفته در دوال بناهای زندیه عمدتاً شامل یک قوس هفت‌وپنج کوچک است که مرتب تکرار می‌شود و نوعی قطار بندی را تداعی می‌کند.
 ۲. منظور کمربندهای تزئینی عمودی است که حائل میان طاق‌ها و تاقچه‌هاست و آنها را از یکدیگر جدا می‌کند. در تزئینات این قسمت که سطحی مسطح دارند، از نقوش تکرارشونده استفاده شده است.
 ۳. منظور نوعی گچ‌بری برجسته به‌صورت پلکانی و تاقچه‌بندی در زیرگنبد یا نیم‌گنبد است که در آن، هر ردیف از تاقچه‌ها از ردیف زیرین خود پیش می‌آید و واسطه بین دیوارها و گنبد می‌شود.
 ۴. منظور پوشش مدور زیر طاق یا گنبد است که مقرنس‌ها بدان ختم می‌شوند.
 ۵. به تاقچه‌های بالای دوال‌ها که اغلب به‌صورت طاق‌نما با قوس هفت‌وپنج ساخته می‌شود، رف می‌گویند.

منابع

آریان‌پور، علیرضا (۱۳۶۵)، پژوهشی در شناخت باغ‌های ایران و باغ‌های تاریخی شیراز، تهران: گلشن.
 اتینگه‌اوزن، ریچارد؛ یارشاطر، احسان (۱۳۷۹)، اوج‌های درخشان هنر ایران، ترجمه رویین پاکباز و هرمز عبداللهی، تهران: آگه.
 بهروزی، علی‌نقی (۱۳۵۴)، بناهای تاریخی و آثار هنری جلگه شیراز، شیراز: اداره کل فرهنگ و هنر استان فارس.
 حسین‌پور، محمد (۱۳۸۹)، شهرنشینی و شهرسازی در عهد زندیه، تحلیلی در ترکیب عناصر معماری و شهرسازی مجموعه زندیه، زندیه (مجموعه مقالات)، ج ۲، به کوشش محمدعلی رنجبر و علی‌اکبر صفی‌پور، شیراز: بنیاد فارس‌شناسی.
 سامی، علی (۱۳۶۳)، شیراز شهر جاویدان، شیراز: نوید.
 سیف، هادی (۱۳۷۹)، نقاشی روی گچ، تهران: سروش.